

GAZSÓ DÁNIEL

VITARECENZIO – BRUBAKER
DIASZPÓRAKONCEPCIÓJÁNAK KRITIKÁJA

Mi a diaszpóra? Mire való ez a fogalom? Végső soron minden diaszpórakutató ezen töri a fejét. Rogers Brubaker és Claire Alexander is hasonló kérdésekről vitázik egymással az *Ethnic and Racial Studies* (Etnikai és Faji Kutatások) című folyóirat oldalain. Brubaker 2005-ben megjelent diaszpórakoncepcióját¹ Alexander 2017-ben vonta kritika alá,² melyre a Kaliforniai Egyetem neves szociológus professzora ugyanabban a lapszámban válaszolt is.³ Jelen értekezés célja e három, szorosan egymásra épülő, angol nyelven megjelent tanulmány kritikai ismertetése a magyar olvasóközönség számára.

Bevallom, Brubaker és Alexander egymás ellen megfogalmazott érvei első olvasatra diszciplináris szörszálhasogatásnak tűntek. Ennek ellenére úgy döntöttem, hogy vitájukat recenzálom, mert abban közvetlenül vagy közvetve megjelennek a diaszpórakutatás elmúlt húsz évének meghatározó elméleti és módszertani dilemmái. Melyek a diaszpóra kritériumai? E fogalom konkrét, körülhatárolható embercsoportokat jelöl vagy csupán egy felülről konstruált kategória? Megállapítható-e egy adott diaszpóraközösség létszáma? Feltárható-e eredetének és kialakulásának története? Az államhatárokat átívelő diaszporikus kapcsolatok meghaladják-e a nemzetállam eszméjét? Ötvözhető-e a társadalomtudományok elméleti és módszerei a diaszpórakutatásban? A következőkben ezeket a kérdéseket járom körbe.

A vitarecenzió célja – az említett két szerző tanulmányainak ismertetésén túl – olyan szakmai műhelybeszélgetések kezdeményezése, melyek lehetőséget adnak az érintett témák alaposabb kifejtésére. Ennek érdekében, az utolsó fejezetben, zárzó helyett, újabb vitaindító gondolatokat vázolok majd fel a diaszpórakutatás kihívásairól.

-
- 1 Brubaker, Rogers: The ‘Diaspora’ Diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 2005. 28 (1). 1–19. Később kötetben is megjelent: Ugyanő: *Grounds for Difference*. Harvard University Press: Cambridge, 2015. 5. fejezet.
 - 2 Alexander, Claire: Beyond the „The ‘Diaspora’ Diaspora”: A Response to Rogers Brubaker. *Ethnic and Racial Studies*, 2017. 40 (9). 1544–1555.
 - 3 Brubaker, Rogers: Revisiting „The ‘Diaspora’ Diaspora”. *Ethnic and Racial Studies*, 2017. 40 (9). 1556–1561.

Alapkoncepció

A vita alapjául szolgáló, 2005-ben megjelent tanulmány minden idők egyik legsikeresebb alkotása a diaszpórakutatás területén. Ez az *Ethnic and Racial Studies* harmadik legolvasottabb és negyedik legtöbbet idézett cikke.⁴ Brubaker egy problémafelvetéssel indít: a diaszpóra fogalom elterjedésének, és ezzel együtt túlságosan kibővült jelentéstartalmának veszélyeire hívja fel a figyelmet. Innen a tanulmány címe is: a „*Diaspora' Diaspora*” kifejezés ugyanis a terminus szétszóródására, népszerűvé válására és egyre tágabb értelemben vett használatára utal. Jól tükrözik ezt a folyamatot a szerző által hivatkozott adatok: míg a diaszpórárt az 1970-es években csupán egy-két disszertációban jelölték kulcsfogalomként, addig 2001-ben százharminc esetben találkozhattunk vele. Mindeközben az eredetileg zsidó, görög és örmény szétszóródásra utaló szó használata kiterjedt a legkülönbözőbb etnikai, nyelvi, nemzeti vagy vallási alapon szerveződő közösségek megnevezésére. „*A probléma ezzel a széles körben elfogadott 'virágozzék-ezer-diaszpóra' megközelítéssel az, hogy általa használhatatlanná válik a kategória [...]. Ha mindenki diaszporikus, akkor megkülönböztetetlen senki sem az. A kifejezés elveszíti diszkriminatív erejét – bizonyos jelenségek kiválasztásának és megkülönböztetésének képességét. A diaszpóra egyetemessé válása, paradox módon a diaszpóra eltűnését jelenti.*”⁵ E probléma megoldására Brubaker – tanulmányának második fejezetében – felállítja a diaszpóra három kritériumát.

Elsőként a területi szétszóródást (*dispersion*), azaz a migrációs eredetet nevezi meg. Ez talán a diaszpóra legáltalánosabban elfogadott kritériuma. Jelentőségét az olyan, mára klaszszikusá vált meghatározások is jól tükrözik, melyek értelmében a diaszpóra egy „*államhatárokkal szétválasztott etnikai közösség*”⁶, illetve „*egy népnek az óhazán kívül élő része*”.⁷ Második kritériumként Brubaker az anyaország-orientációt (*homeland orientation*) jelöli meg. Itt elsősorban William Safran hosszadalmas (több mint tízsoros!) diaszpóradefiníciójára hivatkozik, kiemelve annak négy ide vonatkozó pontját: 1) a származási hely kollektív tudatban és mítoszokban való megőrzését; 2) az óhaza mint igaz és ideális haza elképzelését, ahová egyszer vissza kell térni; 3) a származási hely fennmaradásáért, helyreállításáért, biztonságáért

4 Alexander, 2017. Beyond the „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1545.

5 „*The problem with this latitudinarian, 'let-a-thousand-diasporas-bloom' approach is that the category becomes stretched to the point of uselessness [...]. If everyone is diasporic, then no one is distinctively so. The term loses its discriminating power – its ability to pick out phenomena, to make distinctions. The universalization of diaspora, paradoxically, means the disappearance of diaspora.*” Brubaker, 2005. The ‘Diaspora’ Diaspora, i.m. 3.

6 „*...ethnic communities divided by state frontiers [...].*” King, Charles – Melvin, Neil J.: *Diaspora Politics. International Security*, 1999. 24 (3). 108–138, itt: 108.

7 „*...that segment of a people living outside the home land.*” Connor, Walker: *The impact of homelands upon diasporas*. In: Sheffer, Gabriel (ed.): *Modern Diasporas in International Politics*. Croom Helm: London, 1986. 16–46, itt: 16.

és jólétéért érzett kollektív elkötelezettséget; és 4) az anyaországgal folytatott közvetlen vagy közvetett kapcsolattartást, mely jelentősen meghatározza az etniközösségi tudatot és szolidaritást.⁸ A brubakeri diaszpórakonceptió harmadik kritériuma az etnikai határmegtartás (*boundary-maintenance*), azaz a diaszpóráközösség és az őt körülvevő többségi társadalmak közötti etnikai határok megőrzése. Az ebben az értelemben használt etnikai határ fogalmának elméleti alapjait Fredrik Barth kulturális antropológus dolgozta ki. Ő volt az első, aki az etnicitás lényegi megnyilvánulásait nem a változatlanul vélt kulturális sajátosságokban (*cultural stuff* – amit „kulturális tartalomnak” vagy „kulturális anyagnak” is szoktak fordítani) látta, hanem a különböző etnikumhoz tartozók találkozásában, interakcióiban, melynek során, a kontextusnak megfelelően bizonyos kulturális jellemzők kifejezésre jutnak. „*Ebből a nézőpontból* – írja Barth 1969-ben megjelent könyvében – *a kutatás középpontjába a csoportot meghatározó etnikai határ kerül, és nem az általa körülzárt kulturális sajátosságok.*”⁹

A társadalmi integráció és az etnikai határmegtartás nem egyik napról a másikra történik. Hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy migrációs eredetű közösségről kiderüljön, vajon képes-e az őt körülvevő társadalomba beilleszkedni úgy, hogy közben etnikai határait megtartja, a megkülönböztetett etnikumként való létezés vágyát egyik generációról a másikra továbbadja. Éppen ezért, Brubaker külön kihangsúlyozza az idő faktorát: a diaszpórá egy hosszú távú, *long durée* jelenségként írja le.

A fogalmi keretek tisztázása után Brubaker új fejezetet nyit „Egy radikális szakítás?” (*A radical break?*) címmel. Ebben a jelenkor egyik legizgalmasabb kérdését feszegeti: „*A nemzetállam korát meghaladva átlépjünk a diaszpóra korába?*”¹⁰ Brubaker nem ért egyet a radikális változásokat jósoló magyarázatokkal. Szerinte a diaszpórákat létrehozó népvándorlási folyamatok egyáltalán nem annyira új keletűek, mint azt sokan hiszik. Sőt, minden bizonnyal a XIX–XX. század fordulóján, a paraszti exodus következtében a népesség nagyobb hányada élt emigrációban, mint napjainkban. Mindemellett a nemzetállamok jelentősége sem csökkent: területi, intézményes és jogi kereteikkel továbbra is döntő szerepet játszanak a diaszpórikus lét kialakulásában. „*Az emberek túlnyomó többségének mobilitását továbbra is szigorúan korlátozza a származási helyük, az állampolgárságuk, valamint az államok kirekesztő bevándorláspolitikája.*”¹¹

8 Safran diaszpóradefinícióját lásd Safran, William: *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1991. 1. 83–99, itt: 83–84. A definíció magyar nyelvű fordítását lásd Gazsó Dániel: *Egy definíció a diaszpórákutatás margójára. Kisebbségkutatás*, 2015. 24 (2). 7–33, itt: 29–30.

9 „*The critical focus of investigation from this point of view becomes the ethnic boundary that defines the group, not the cultural stuff that it encloses.*” Barth, Fredrik: *Introduction*. In: Ugyanó (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Universitetsforlaget: Oslo, 1969. 9–38, itt: 15.

10 „*Have we passed from the age of the nation-state to the age of diaspora?*” Brubaker, 2005. *The ‘Diaspora’ Diaspora*, i.m. 8.

11 „*...the mobility of the great majority remains severely limited by the morally arbitrary facts of birthplace and inherited citizenship and by the exclusionary policies of states.*” Brubaker, 2005. *The ‘Diaspora’ Diaspora*, i.m. 9.

Tanulmányának utolsó, „Entitás vagy alapállás?” (*Entity or stance?*) című fejezetében Brubaker bedobja mindig bevált jolly jokerét: a „csoporthizmus” (*groupism*) problémáját. Ez alatt a saját maga kreálta fogalom alatt Brubaker egy olyan tendenciát ért, amely hajlamossá tesz bennünket arra, hogy etnikai, nemzeti, származási vagy vallási alapon megkülönböztetett közösségeket (romákat, magyarokat, afroamerikaiakat, zsidókat stb.) belülről homogén, kívülről lehatárolt, szilárd csoportokként kezeljünk. Ez a lényegében esszencialista megközelítés a politikai életben (kiváltképp a nacionalista, nemzetcentrikus diskurzusokban), de még a hétköznapi sztereotípiákban is általános és természetes. Ezzel szemben a tudományos elemzésekre és értelmezésekre kifejezetten káros hatással lehet, hiszen hamis képet nyújt a kutatás tárgyát képző társadalmi jelenségekről. Ennek elkerülése érdekében Brubaker – mintegy a tudományos értekezések tudományos jellegének megmentésére – azt javasolja, hogy az etnikumokat, nemzeteket és minden más, hasonló jellegű makroközösséget kezeljünk „gyakorlati kategóriákként” (*practical categories*). „Röviden: a kategóriákra összpontosítva jobban láthatóvá válik, hogy az etnicitás, a faji és nemzeti hovatartozás milyen sokféleképpen képes létezni és »működni« anélkül, hogy léteznének etnikai csoportok mint szilárd entitások. Ez segíthet abban, hogy az etnicitást csoportok nélkül képzeljük el.”¹² Ez a megközelítés végigkíséri Brubaker egész pályafutását. Legyen szó nemzeti kisebbségekről¹³, vallásról¹⁴ vagy transzneműségről¹⁵, a csoporthizmus problémája szinte minden írásában kiemelt helyet kapott, mondhatni névjegyévé vált. Diaszpórakonceptiója sem képez kivételt ez alól. „Elemzésem célja – írja 2005-ben megjelent tanulmányának összegzésében – nem a diaszpóra jelentéstartalmának kiürítésére irányult, hanem a szubsztancialista megközelítés leépítésére. Ez úgy valósul meg, hogy a diaszpórát nem körülhatárolt csoportként kezeljük, hanem mint gyakorlati kategóriát, projektumot, követelést és alapállást.”¹⁶ Brubaker ezzel a megközelítéssel igyekszik felhívni a figyelmet a különféle diaszpóraszervezetek, és nem utolsósorban az anyaországok identitásformáló szerepére. „A »diaszpórát« mint gyakorlati kategóriát követelések alátámasztására, projektek megfogalmazására, elvárások felállítására, energiák mozgósítására és a hűség elnyerésére használják. Ez a kategória gyakran erős normatív változással jár együtt. Nem annyira leírja, mint inkább átalakítja a világot.”¹⁷

12 „A focus on categories, in short, can illuminate the multifarious ways in which ethnicity, race and nationhood can exist and 'work' without the existence of ethnic groups as substantial entities. It can help us envision ethnicity without groups.” Brubaker, Rogers: *Ethnicity without groups*. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 2002. 43 (2). 163–189, itt: 170.

13 Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press: Cambridge, 1996.

14 Brubaker, 2015. *Grounds for Difference*, i.m. 3. és 4. fejezet.

15 Brubaker, Rogers: *Trans: Gender and Race in an Age of Unsettled Identities*. Princeton University Press: Princeton, 2016.

16 „The point of this analysis has not been to deflate diaspora, but rather to de-substantialize it, by treating it as a category of practice, project, claim and stance, rather than as a bounded group.” Brubaker, 2005. The ‘Diaspora’ Diaspora, i.m. 13.

17 „As a category of practice, ‘diaspora’ is used to make claims, to articulate projects, to formulate expectations, to mobilize energies, to appeal to loyalties. It is often a category with a strong normative charge. It does not so much describe the world as seek to remake it.” Brubaker, 2005. The ‘Diaspora’ Diaspora, i.m. 12.

Kritika

Merész vállalkozás szembezállni egy ilyen racionális és nagy hatású elmélettel. Claire Alexander, a Manchesteri Egyetem szociológus professzora is érezhette ennek súlyát: talán ezért tarkította esszéjét sokszor indokolatlanul körmönfont, többsoros mondatokkal. Persze az is lehet, hogy egyszerűen így fog a tolla. Érvrendszerének gordiuszi csomóiból azonban ésszerű kritikák bontakoznak ki. Alexander ellenvéleményét három nagyobb témakörre bontva mutatja be, melyek sajnos teljesen eltérnek Brubaker tanulmányának tartalmi felépítésétől. Ez ugyancsak megnehezíti az összefüggések felismerését az olvasó számára.

Az első témakör (*Placing diaspora*), a diaszpóra meghatározásának kiindulópontjára vonatkozik, azaz hogy honnan közelítsük meg a kutatás tárgyát: a származási országból – Alexander szavaival élve – „ott és akkor” (*there and then*) perspektívát alkalmazva; avagy a befogadó országból kiindulva, „itt és most” (*here and now*) megközelítéssel? Brubaker – Alexander kritikája szerint – az utóbbit helyezi előtérbe, míg az előbbi nézetet (mely elengedhetetlen lenne a diaszpóra kialakulására vonatkozó, emigrációörténeti kutatások szempontjából) inkább mellőzi, mert túlon túl fél az anyaországból kiinduló csoportszemléletű meghatározásoktól. Az „ott és akkor” perspektíva elhanyagolása mellett, Alexander nincs megelégedve Brubaker befogadó országból kiinduló „itt és most” megközelítésével sem. E tekintetben annak magyarázatát hiányolja, hogy pontosan hol és hogyan jönnek létre azok a bizonyos etnikai határok, vagy más szóval, kulturális szövetségek (*where and how boundaries or alliances are drawn*).

A második témakör (*Diaspora and difference*) a diaszpóra megkülönböztető jegyeiről, fogalmi kereteiről szól. Itt Alexander a brubakeri diaszpórakonceptió hármas kritériumrendszerét bírálja. „*Brubaker igyekszik megmenteni a diaszpórát a túl tág értelemben vett szóhasználatától, megőrizve egyediségét és elméleti hasznosságát. Alapvető definíciói – a szétszóródás, az anyaország-orientáció és az etnikai határmegtartás – azonban még mindig kétségbeesetten megengedőek. Brubaker rávilágít ugyan a fogalom körüli ellentmondásokra, de végül elutasítja az állásfoglalást.*”¹⁸ Ez a megállapítás a diaszpóra jelentéstartalmának további szűkítésére készíti a szerzőt. Ehhez – bár álláspontja messze nem egyértelmű – az erőszakot veszi alapul. William Safran és Avtar Brah műveire hivatkozva Alexander azt sugallja, hogy a származási hely kényszerű elhagyását, valamint a befogadó országban

18 „*Brubaker’s concern is to rescue diaspora from its proliferating usage, and to retain its specificity and analytic utility. However, his core definitions – dispersion, homeland orientation and boundary maintenance – remain frustratingly inclusive, and while opening up the various paradoxes around the term, he ultimately refuses to take a side.*” Alexander, 2017. Beyond the „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1549

elszenvedett társadalmi megkülönböztetettséget és kirekesztettséget is a diaszpóra ismérvei közé kellene sorolnunk.¹⁹

A harmadik témakör (*Diaspora and history*), a korábban említett történeti megközelítés jelentőségére, valamint a diaszpórakutatás interdiszciplináris jellegére fókuszál. Alexander szavaival élve: „[ez a fejezet] visszatér a származás kérdésére, de nem a hol és most perspektívájából keresi a választ, hanem a mikor és akkor megközelítésből: pontosabban azt kutatja, hogyan gondolkozunk az akkor és a most metszéspontjáról; a múlt, a jelen és persze a jövő egymásba fonódásáról.”²⁰ Alexander ellentétet vél felfedezni a csoportszemléletű megközelítés szigorú elvetése és az idő faktorának kihangsúlyozása között. Számára nem logikus, hogy míg Brubaker a diaszpórát *long durée* jelenségként határozza meg, addig e közösségtípus időbeli folytonosságát és fejlődéstörténetét figyelmen kívül hagyja, nehogy beleessen a „rettegett csoportizmus” (*dreaded groupism*) csapdájába. A brubakeri diaszpórakoncepció ezen ellentmondását Alexander kivetíti a szociológia és a történelemtudomány között fennálló feszültségre. Úgy véli, hogy míg a történeti megközelítés a diaszpórát zárt és állandó egységként (*entity*) kezeli, kutatását pedig származásának és kialakulásának okaira fókuszálja; addig a szociológiai megközelítés – Brubaker szófordulatával élve – alapállásként (*stance*) tekint rá, kihangsúlyozva heterogenitását és változó jellegét. Alexander saját bevallása szerint arra törekszik, hogy ezeket a megközelítéseket vegyítse. Azt azonban nem fejt ki, hogy pontosan hogyan képzei ennek megvalósítását.

A kritika utolsó fejezetében, az eddig leírtakat összegezve Alexander külön kiemeli az antropológusok „alulról és belülről” (*down and in*), a diaszpórában élők perspektívájából kiinduló megközelítésének fontosságát, mely segít rávilágítani arra, hogy a diaszpóralét hétköznapiasága mennyire eltérő a diaszpórapolitikák narratíváitól. Ezzel kapcsolatban zárógondolatként megjegyzi: „Míg ez az [antropológiai] megközelítés látszólag illeszkedik Brubaker »alulról felfelé« irányuló, a diaszpóra identitásokat alapállásnak és folyamatra tekintő szemléletéhez, igencsak meglepődnénk azon, ha ő a fogalom ilyen formájú depolitizálására elismerően bólintana. A kérdés továbbra is fennáll: a diaszpóra mégis mire való?”²¹

19 Alexander, 2017. Beyond the „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1550.; Vö: Brah, Avtar: *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. Routledge: London, 1996.; Safran, William: *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 1991. 1 (1). 83–99.

20 „A third set of issues return to the question of origins – but to when rather than where, and then rather than now; or more specifically, to how we think of the intersection of the then in the now, the entanglement of past and present and, indeed, future.” Alexander, 2017. Beyond the „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1551

21 „While this approach might sit within – or at least logically arise from – Brubaker’s more »bottom-up« account of diaspora identities as stance or process, one cannot but wonder if this depoliticization of the concept is one he would recognize or desire. The question remains, now as then: what is diaspora for?” Alexander, 2017. Beyond the „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1554.

Az alapkoncepció újragondolása

Brubaker is a saját feje után megy. Válaszesszéjében nem Alexander témaköreit veszi sorra, hanem a 2005-ben megjelent tanulmányának egyes fejezeteit. A diaszpóra általa felállított három kritériumát – melyeket Alexander még mindig túl tágnak ítelt – a következők magyarázattal egészíti ki: „*Célom leíró és elemző volt, nem normatív jellegű: nem törekedtem a diaszpóra pontos körülhatárolására, vagy azoknak a kritériumoknak a meghatározására, amelyek alapján eldönthető, hogy mit nevezhetünk jogosan diaszpórának és mit nem. Inkább azt igyekeztem kihangsúlyozni, amit mai fejjel e fogalom definiálására irányuló törekvések lényegi feszültségeinek és ellentmondásainak neveznék.*”²² Ez a magyarázat engem nem győzött meg. Attól még, hogy Brubaker a területi szétszóródást, az anyaország-orientációt, és az etnikai határmegtartást „lényegi feszültségeknek” (*constitutive tensions*) nevezi, azok továbbra is diaszpórakoncepciójának alapkritériumai maradnak. Tehát ha egy közösség önmeghatározásában és külső megítélésében sem a migráció, sem az anyaországhoz való kötődés, sem az etnikai megkülönböztetés nem játszik szerepet, akkor az a közösség – legálábbis Brubaker koncepciója szerint – nem tekinthető diaszpórának. Klasszikus példája ez annak, milyen ellentmondásokba kényszeríti a társadalomtudósokat a fogalmi meghatározásoktól való félelem. Ez után az általános és vitatható magyarázat után Brubaker külön is górcső alá veszi a három kritériumot. A területi szétszóródásról megállapítja, hogy az valójában a kényszerű és az önkéntes elvándorlási formák között lévő feszültségre utal. Nem ért egyet Alexander azon javaslatával, hogy a diaszpóra jelentéstartalmát az erőszak – mint alapkritérium – bevezetésével tovább kellene szűkíteni. Úgy véli, hogy ezzel a fogalmi megszorítással a diaszpóra klasszikus esetei kerülnének e kategórián kívülre. Így továbbra is kitart a szétszóródás tágabb értelmezése mellett. Az anyaország-orientáció, szintén, mint lényegi feszültség kerül újraértelmezésre. Egyik pólusát a valós vagy elképzelt óhazához való kötődés; a másikat a laterális kapcsolatok, azaz inkább a csoportkohézió útjai, mint gyökerei (*routes rather than roots*) képzik. E két eltérő megközelítést Brubaker a központosított (*centred*) és központ nélküli (*decentred*) diaszpóramodellek megkülönböztetésével magyarázza, melyre először James Clifford hívta fel a figyelmet²³, majd később Stéphane Dufoix dolgozott ki bővebben, különös hangsúlyt fektetve az

22 „My aim was descriptive and analytical, not prescriptive: I was not seeking to circumscribe the domain, or to specify criteria by means of which one could distinguish legitimate from illegitimate claims to constitute a diaspora. I was seeking rather to highlight what I would today call the central constitutive tensions and ambivalences involved in efforts to define the field.” Brubaker, 2017. Revisiting „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1557.

23 Clifford, James: *Diasporas*. *Cultural Anthropology*, 1994. 9 (3). 302–338.

afrikai diaszpórára mint a központ nélküli modell paradigmaticus esetére.²⁴ A harmadik kritérium, az etnikai határmegtartás Brubaker újraértelmezésében az identitásmegőrzés (*identity-preservation*), közösségképződés (*community-formation*) vs. többes kötődések (hibriditás, szinkretizmus) között fennálló feszültségként jelenik meg. Ezt az ellentétpárt Brubaker Floya Anthias „diaszpóra mint közösség” (*diaspora as community*) vs. „diaszpóra mint feltétel” (*diaspora as condition*) különbségtételére vezeti vissza.²⁵ Ez utóbbi szoros összefüggésben van azokkal a futurisztikus magyarázatokkal, melyek a diaszpórákat a nemzetállamok korát meghaladó globális kapcsolatháló feltételeiként értelmezik. Összegezve tehát a brubakeri diaszpórakonceptió harmadik lényegi feszültségét: egyrészt a megkülönböztetett etnikumként való létezés, a kulturális másság megőrzése, azaz a diaszpóra mint közösségi létforma értelmezése; másrészt az államhatárokon átívelő diaszpórikus kapcsolatháló és az abban rejlő új lehetőségek kihangsúlyozása közötti ellentét adja. „*Visszatekintve, én mindhárom feszültséget hasonló jellegűnek látom. Egyik sem a diaszpóra definiálásának egymást kizáró alternatíváit állítja szembe. Mindegyik inkább a jelenség szűkebb és tágabb értelemben vett meghatározása közötti feszültséget hangsúlyozza ki. A második alternatíva egyik esetben sem zárja ki az elsőt, csupán kiegészíti azt, tágabb fogalmi keretek közé emelve a diaszpórát.*”²⁶

Kritériumok (2005)	Lényegi feszültségek (2017)	
	Szűkebb értelmezés	Tágabb értelmezés
területi szétszóródás	kényszerű elvándorlás	önkéntes elvándorlás
anyaország-orientáció	központosított diaszpóra	központ nélküli diaszpóra
etnikai határmegtartás	diaszpóra mint közösség	diaszpóra mint feltétel

1. táblázat: Brubaker diaszpórakonceptiója (saját szerkesztés a szerző témában megjelent írásai alapján)

24 Dufoix, Stéphane: *La Dispersion: Une Histoire des Usages du Mot Diaspora*. Éditions Amsterdam: Paris, 2012.

25 Anthias, Floya: Evaluating ‘Diaspora’: Beyond Ethnicity? *Sociology*, 1998. 32 (3). 557–580.

26 „*In retrospect, I see all three tensions as similar in form. None formulates a mutually exclusive choice between alternative ways of defining diaspora. Each formulates, rather, a tension between a narrower and a broader way of construing the field of phenomena. The second alternative, in each case, proposes an understanding of diaspora that does not reject the first but subsumes it under a broader conceptual umbrella.*” Brubaker, 2017. Revisiting „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1558.

A három kritérium tisztázása után – az „Egy radikális szakítás?” című fejezetet átugorva – Brubaker nekilát a csoportizmus újragondolásának. Részben igazat ad Alexandernek abban, hogy a diaszpóra projektumként, követelésként és alapállásként való értelmezése egy „szociológiailag jelenközpontú” (*sociologically presentist*) szemléletről tanúskodik. Ezzel együtt hasznosnak és szükségesnek is tartja azt. Egyrészt azért, mert megteremtette a lehetőségét a diaszpóra kategória különféle használatának tanulmányozásra. Másrészt azért, mert felhívta a figyelmet az esszencialista meghatározások veszélyeire. Ez utóbbit illetően Brubaker – most is, mint 2005-ben megjelent tanulmányában – Gabriel Sheffer *Diaszpórapolitikák* című kötetét hozza fel ellenpéldának, különös tekintettel arra a részre, ahol a szerző felsorolásszerűen megadja a legkülönfélébb – zsidó, örmény, görög, török, cigány, orosz, magyar stb. – diaszpórák közösségeik létszámát.²⁷ Az ilyen számszerű meghatározások teljesen kiverik a biztosítékot Brubakernél. Ő a maga részéről kitart a csoportizmussal kapcsolatos nézetei mellett: a diaszpórát gyakorlati kategóriának tekinti, nem pedig belülről homogén, kívülről lehatárolt, megszámlálható tagokból álló szilárd csoportnak. Alexander kritikájára válaszolva még jobban kihangsúlyozza e kategória felülről – a diaszpórapolitikák szintjén – konstruált jellegét. „Ezzel együtt – vallja be végül esszéje utolsó soraiban – magyarázatom egyoldalú volt. A diaszpóra mint projektum, követelés és alapállás tanulmányozására szűkített kutatási terület minden bizonnyal egy erőtlen terület. Mint történeti szociológus csak egyetérteni tudok Alexanderrel abban, hogy a sokszor mély jelentéssel bíró »akkor« és »ott« fontos szerepet játszik az itt és most szubjektivitásainak alakításában.”²⁸

Következtetések

Mi a diaszpóra? Mire való ez a fogalom? Brubaker majdnem megválaszolta a kérdést, de végül nem tette meg. A csoportszemléletű megközelítés radikális elkerülésével meghatározásai nyitottak maradtak. Alexander ezt észrevette, de nem igazán tudta meghaladni. Konkrét ellenvélemények helyett kérdéseket vetett fel, kritikákat fogalmazott meg. A két szerző ugyan egy témáról ír, ráadásul egymás szövegére reagálva, mégis, mintha elbeszél-nének egymás mellett. Egyikük sem követi a másik szövegstruktúráját, nem ad egyenes válaszokat. Nehéz kibogozni, melyikük mivel ért egyet és mivel nem

27 Sheffer, Gabriel: *Diaspora Politics: At Home Abroad*. Cambridge University Press: New York, 2003. Kiváltképp a 4. fejezet: *Diasporas in Numbers* [Diaszpórák számokban].

28 „But my formulation was one-sided. A field limited to the study of diaspora as project, claim, and stance would be an impoverished field indeed. As an historical sociologist, I can only agree with Alexander about the importance of studying the often deep significance of »then« and »there« in the shaping of subjectivities in the here and now.” Brubaker, 2017. Revisiting „The ‘Diaspora’ Diaspora”, i.m. 1560.

A brubakeri koncepció – és talán az egész arról szóló vita – alapját a diaszpóra gyakorlati kategóriaként való meghatározása adja. Ez ésszerű megoldásnak tűnik a csoportizmus problémájára, de csak elméletben működik. Az etnicitás csoportok nélküli megközelítése a gyakorlatban aligha kivitelezhető. Képzeljük el, hogy egy kutató kimegy a terepre: el látogat egy vegyesen lakott településre, hogy empirikus módszerekkel tanulmányozhassa az interetnikus viszonyokat. Hogyan fogalmazza meg kutatásának kérdéseit és céljait körülhatárolt csoportok feltételezése nélkül? Egyáltalán, hogyan közelítse meg terepalanyait anélkül, hogy a csoportizmus csapdájába esne? Ezekre a kérdésekre Brubaker sem ad kielégítő választ. Jól tükrözi ezt az a magyarázkodás, amely a román–magyar kapcsolatok feltárására irányuló, Kolozsváron folytatott kutatás eredményeit ismertető, társszerzőkkel írt kötetének bevezetőjében olvasható: „*Noha nem értünk egyet azzal a felfogással, hogy »a magyarok« és »a románok« különálló és zárt csoportokat alkotnának Kolozsváron (vagy mástutt), néha általánosítva hivatkozunk »magyarokra« és »románokra«. Az ilyen megjelöléseknek számunkra tisztán leíró jelentése van. Nem szolidáris vagy körülhatárolható csoportokra vonatkoznak, hanem bizonyos kategóriák tagjainak összességére, különösen azokra a személyekre, akik, ha etnicitásukra vagy nemzetiségükre kérdeznénk, magyarnak vagy románnak vallanák magukat.*”²⁹

A csoportizmus-paranoia ráarkta bélyegét Brubaker diaszpórakoncepciójára is. Meghatározásai ezért olyan képlékenyek. Ennek következtében vannak, akik a szociológiára jellemző, alulról felfelé irányuló, ún. *bottom-up* megközelítését emelik ki (mint Claire Alexander); míg mások a politika- és történelemtudományokra jellemző, felülről lefelé irányuló, ún. *top-down* perspektíváját tekintik meghatározónak. Ez utóbbi értelmezés főképp a diaszpórapolitikákra fókuszáló kutatóknál tapasztalható, akik hajlamosak a diaszpórárt az anyaország projektjeként felfogni.³⁰ Ezek az értelmezések – mint látni fogjuk – pontatlanok, és ez elsősorban Brubaker képlékeny meghatározásaival, mintsem az őrá hivatkozó kortárs kutatók hanyagságával magyarázható.

A fenti két megközelítést (*bottom-up* vs. *top-down*) Brubaker valójában nem akarja egymással szembeállítani, épp ellenkezőleg, ötvözni szeretné azokat. Ez irányú törekvését, talán legpregnansabban fentebb hivatkozott kötetének bevezetőjében juttatta kifejezésre, a nacionalizmuskutató történész, Eric Hobsbawm híressé vált megállapítását idézve: „*A nemzet és nacionalizmus, írta Eric Hobsbawm, »kettős jelenségek«; »lényegében felülről teremődnek«, mégsem érthetők meg, »ha nem vizsgáljuk őket alulról is, azaz az egyszerű emberek vágyainak, igényeinek, reményeinek, vélekedéseinek és érdekeinek szempontjából, melyek nem*

29 Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan: Budapest, 2011. 13.; Vö: Ugyanók: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press: Princeton – Oxford, 2006. 12.

30 Herner-Kovács Eszter: Elméleti keretek a diaszpóra-politikák vizsgálatához. *Kisebbségkutatás*, 2015. 24 (2). 34–49.

szükségképpen nemzetiek, még kevésbé nacionalisták.»³¹ Hobsbawm sokat idézett tételét nem elég ismételtetnünk: meg is kell értenünk! Ebben nagy segítséget nyújthat a kulturális antropológia. Nemcsak a rá jellemző „*alulról és belülről*” perspektíva miatt – melyre Alexander is felhívta a figyelmet –, hanem a hétköznapi etnicitást a politikai szférával; a lokális jelenségeket a globális jelenségekkel összekötő módszereinek köszönhetően. Ahogyan az etnikai határ-fogalom kapcsán már hivatkozott Fredrik Barth megállapította: „*Az antropológusok a legtöbb társadalomtudósnál jóval felkészültebbek e komplex realitások felismerésében és kezelésében, s kevésbé lepi meg őket a »törzsi« lojalitás feltételezetten archaikus formáinak együttélése az állampolgársággal.*”³² Diaszpórák-összegek és más szétszórtan élő kisebbségek kutatásánál az *alulról és felülről* való megközelítés kettőssége nemhogy lehetséges, hanem szükséges. E két perspektíva szétválasztása éppoly abszurd, mintha egy antropológus különválasztaná az émikus (belső résztvevő) és étikus (külső megfigyelő) szemléletmódokat a terepen.³³

A különböző kutatási módszerek, mikro- és makroperspektívák ötvözéséhez meg kell végre haladnunk a csoportizmus problémáját. Mára bizonyossá vált, hogy a nemzeti, etnikai, származási vagy vallási alapon szerveződő közösségek vizsgálatánál, figyelmünket a statikus jelenségekről (kulturális tartalom, hovatartozás objektív ismérvei, létszámmeghatározás kritériumai stb.) a társadalmi folyamatokra érdemes koncentrálnunk. A diaszpórákutatás esetében több ilyen folyamatot is ki lehet emelni. Az egyik legkézenfekvőbb folyamat a migráció, a valahonnan valahová történő elvándorlás. Itt fontos kihangsúlyozni, hogy a diaszpóra migrációs eredet szerinti kategorizálása – mely Brubaker és Alexander vitájában is megjelent – csak elméletben létezik. A diaszpórák-összegek kialakulása ugyanis nem befejezett, hanem állandó folyamat: időben és milyenségében eltérő népvándorlások eredménye. A peregrinusok egyéni motivációi ráadásul egyazon migrációs hullámon belül is igen eltérőek lehetnek.³⁴ (Köztudott, hogy az 1956–57-es magyar emigráció nem csak a forradalom megtorlása elől menekülőkből állt.) Főlöszleges tehát azon morfondírozunk, hogy az erőszakos, kényszerű, főképp politikai jellegű migráció következtében létrejött közösségeket tekintjük csupán diaszpórának, vagy ebbe a kategóriába soroljuk az önkéntes, gazdasági vonatkozású elvándorlásokat is. Ennél a pusztán elméleti jellegű kérdésnél sokkal fontosabb

31 Brubaker et al., 2011. Nacionalista politika, i.m. 13–14.; Vö: Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press: Cambridge, 1990. 10.

32 Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 1996. 7 (1). 3–25, itt: 19.; Vö: Ugyanő: Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity. In: Vermeulen, Hans – Govers, Cora (Eds.): *The Anthropology of Ethnicity: Beyond „Ethnic Groups and Boundaries”*. Het Spinhuis: Amsterdam, 1994. 11–32, itt: 26.

33 A résztvevő megfigyelés módszerének alkalmazása során elválaszthatatlan émikus (*emic*) és étikus (*etic*) megközelítések elméleti és gyakorlati alapjairól lásd Harris, Marvin – Headland, Thomas Neil – Pike, Kenneth Lee (eds.): *Emics and Etics: The Insider/Outsider Debate*. Sage: California, 1990.

34 Lásd erről bővebben Gazsó Dániel: A magyar diaszpóra fejlődéstörténete. *Kisebbségi Szemle*, 2016. 1 (1). 9–35.; Ugyanő: Diaspora Policies in Theory and Practice. *Hungarian Journal of Minority Studies*, 2017. 1 (1). 65–87.

a migráció eseményének kollektív tudatban való megjelenése, az elvándorlás szimbolikus, közösségformáló ereje. Egy másik meghatározó folyamat a társadalmi integráció: a befogadó ország társadalmába való beilleszkedés. Ennek a folyamatnak a kutatásához hasznos lehet a befogadó országból kiinduló „itt és most” perspektíva, ahogyan arra Alexander utalt. Ebből a megközelítésből a kisebbség-többség viszony, a különféle bevándorlási politikák, valamint a társadalmi előítéletek és sztereotípiák széles spektrumával találjuk szemben magunkat. A diaszpórákutatókat tárgyát képező folyamatok közé sorolandó továbbá a kulturális asszimiláció, illetve annak elkerülése, azaz az etnikai határmegtartás. Migrációs eredetű közösségeknél ez a folyamat szoros összefüggésben van Brubaker egy másik kritériumával, az ún. anyaország-orientációval. Itt fontos megjegyezni, hogy a valós vagy elképzelt származási helyhez való kötődés elsősorban nem honvagyat vagy hazavágyódást jelent, de nem is annyira a központosított vs. központ nélküli diaszpóralét feszültségére utal. Sokkal több annál! Az óhaza ugyanis úgy jelenik meg a kollektív tudatban, mint a diaszpóráközösség megkülönböztető jegyeinek (szokásainak, hiedelmeinek, identitásának, lojalitásának stb.) hiteles forrása. Így az anyaország-orientáció – a migrációs eredet mellett – még a „kulturális másság” jelentőségét is felülmúlja, hiszen egy diaszpóráközösség éppen azért „más”, mint az őt körülvevő társadalmi és kulturális környezet, mert máshonnan származtatja magát még akkor is, ha tagjai sosem jártak azon a helyen, és az elvándorlás élményét sem tapasztalták személyesen. Az anyaország-orientáció, az etnikai határmegtartás és a kulturális asszimiláció egymással összefüggő folyamatainak átfogó tanulmányozásához elengedhetetlen az „ott és akkor” perspektíva alkalmazása. Ez kiváltképp fontos az emigrációtörténeti kutatások, valamint a diaszpórapolitikák alakulásának és hatásainak vizsgálata szempontjából.

Mindezeket a társadalmi folyamatokat tanulmányozhatjuk *alulról*, az antropológia és a szociológia módszereivel, a személyes motivációk, tapasztalatok, igények, értékek és eszmék, valamint a személyközi interakciók bonyolult kontextusában; és *felülről*, a politika-, történelem- és jogtudomány módszereivel, az érdekképviseletek, az állami döntéshozó testületek és a globális áramlatok komplexitásában. Következésképpen a diaszpórákutató *par excellence* interdiszciplináris terület. Gyakorlóinak a különféle társadalomtudományok elméleteit és módszereit azért kell ötvöznüik, hogy a fent említett társadalmi folyamatokról holisztikus képet kapjanak, és így átfogó értelmezéseket készíthessenek a vizsgált közösségekről és az őket célzó, rájuk ható politikákról. A kérdés tehát nem az, hogy a kutatás tárgyát *alulról* vagy *felülről*; szociológiai vagy történeti megközelítésből vizsgáljuk-e, hanem az, hogyan ötvözzük ezeket a perspektívákat.